

<https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/antoni-prot-potocki-h-pilawa> (дата звернення: 03.09.2022).

4. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: біографічний словник. Вінниця, 2007. 1007 с.

5. Топографічний опис Подільської губернії 1799 р. Вінницький, Ямпільський, Брацлавський повіти / підготував Ю. Легун. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. 396 с.

6. Rulikowski E. Machnówka miasteczko, powiat berdyczowski, na południe od siedziby powiatu // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego: web-site URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_V/875 (дата звернення: 04.09.2022).

7. Bondarew I. Antoni Protazy Potocki // Kurier galicyjski: web-site. URL: <https://kuriergalicyjski.com/antoni-protazy-potocki/> (дата звернення: 05.09.2022).

Оксана Маркевич

ОРГАНІЗАЦІЯ ПЕРЕСЕЛЕННЯ ГРОМАДЯН І ОДНОДВОРЦІВ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ТА ЙОГО РЕЗУЛЬТАТИ

У статті висвітлено політику Російської імперії щодо безземельної шляхти, зокрема організація та проведення переселення громадян та однодворців Подільської губернії після польського Листопадового повстання. Проаналізовано імперське законодавство, яке регулювало цей захід, а також зроблено висновки про його результати. Доведено, що імперська влада не вперше вдавалась до переселення безземельної шляхти, але ці спроби зазнавали невдачі.

Ключові слова: Подільська губернія, чиншовики, однодворці, шляхта, Микола І.

Наприкінці XVIII ст. Російська імперія захопила значні території Речі Посполитої і намагалася пришвидшити інтеграцію їх до складу держави. Освоєння земель розпочинала з формування губернської адміністрації, куди призначались вихідці із внутрішніх губерній, відданого бюрократичного апарату. розмістила значні військові сили. Верховна влада поєднувала жорсткі адміністративні заходи з лояльною політикою, передусім, до місцевої еліти [1, с. 188]. Присягнувши новій імператриці, польські магнати отримали ті ж привілеї, що і російське дворянство. І хоча їх права були обмежені, порівняно з шляхетською демократією Речі Посполитої, вони мали змогу відстояти собі і нащадкам привілейоване становище. Щодо суспільного становища безземельної шляхти, то влада Російської імперії неухильно дотримувалася політики їх включення у податні стани, аби привести у відповідність до російської соціальної структури населення та збільшити число платників податків. Після

Листопадового повстання цей процес пришвидшився, а влада спробувала реалізувати переселення громадян і однодворців у Кавказьку область[†]. Завдання розвідки полягає у висвітленні організації переселення громадян і однодворців Подільської губернії після польського Листопадового повстання та його результати.

Імперська влада не вперше вдавалась до переселення на малозалюднені території, досягаючи певної політичної та економічної мети. Щоразу це оголошувалось окремим законодавчим актом з умовами освоєння нових територій, тривалою підготовкою, погодженням маршрутів, військовим супроводом тощо. Щодо чиншової шляхти, то Катерина II ще 1796 р. намагалася реалізувати пропозицію князя П. О. Зубова про переселення на державні землі в Катеринославську, Вознесенську губернії та Таврійську область[‡]. Йшлося про важливі політичні та економічні рішення: імперська влада послаблювала вплив магнатів, а також намагалася створити військові поселення, залучити чиншовиків до військової служби, сільськогосподарської діяльності чи тваринництва. Для цього влада не поскупилася ні землями, ні коштами. У Вознесенській губернії[§] передбачили виділити 65,365 тис. десятин незаселеної земля, яку державна скарбниця викупила у князя Любомирського. Тут за підрахунками влади мали оселитися 4 тис. сімей. У Катеринославську губернію (тодішні повіти Маріупільський і Новомосковський) і Таврійську область мали переселити ще 8 тис. сімей. Поселення мали бути організовані компактно, окремо від місцевих жителів, включати не більше 50 дворів. Заможніші чиншовики могли селитися окремо на вибраних землях і будувати власні житла, а тих, хто цього не міг собі цього дозволити, мали селити у збудовані за державні кошти будинки. Для цього передбачалося з державної скарбниці по 50 руб. на кожен дім. За бажанням сім'я могла отримати 30 руб. фінансової підтримки, яку потрібно було повернути через чотири роки. Відповідальною за це була сільська громада. І найспокусливішою, на думку влади, мала бути пропозиція земельного наділу. На кожного члена сім'ї імператриця видавала у довічне спадкове володіння 30 десятин. Така «щедра» пропозиція на думку ініціатора князя П. О. Зубова мала не просто заохотити до переселення, а чиншовики мали бути вдячними владі [4, с. 897-900]. Такі заходи вражали своєю цинічністю, оскільки влада сподівалась, що шляхта з легкістю покине рідну землю і залишить спроби домогтися визнання благородного походження. Як влучно зауважив Юрій Поліщук, лише смерть Катерини II врятувала шляхту від такого

* Даніель Бовуа вживає назву депортацію польського населення [2, с. 369]

† Кавказька область була створена в межах колишньої Кавказької губернії. «Учреждение для управления Кавказской области» від 6 лютого 1827 року визначало чотирьохступінчасте місцеве управління. Ним же регламентувались особливості призначення на адміністративні посади [3]

‡ Створена Катериною II 2 лютого 1784 року, ліквідована Павлом I 12 грудня 1796 року, а її території ввійшли до складу Новоросійської губернії

§ Ліквідована Павлом I

переселення [5, с. 35]. Імператори Павло I та Олександр I проводили гнучкішу політику взаємодії із поляками. Повернутися до питання переселення безземельної шляхти змусило польське Листопадове повстання. Микола I видав укази, якими організовувалося переселення громадян та однодворців західних губерній у Кавказьку область та губернії Російської імперії.

25 березня 1832 року Микола I затвердив правила переселення громадян та однодворців з Подільської губернії [6]. Законодавчий акт деталізував умови, на яких здійснюється переселення, завдання подільського губернатора, начальника Кавказької області та інших чиновників. Для цього політичного та економічного експерименту влада обрала саме Подільську губернію і не приховувала, що у разі успіху досвід буде використано в інших західних губерніях. На місцевого губернатора Ф. П. Лубяновського покладалась облік сімей, які бажали переселитися, організація діловодства, для чого він додатково призначав чиновників та канцелярських службовців, організація військового супроводу та інші бюрократичні дії. Він мав популяризувати можливості, які надавала влада. Даніель Бовуа, аналізуючи умови переселення, називає їх щонайменше «наївними», або ж прикладом «дрібного бюрократичного підходу при вирішенні важливого питання» [2, с. 371]. Які ж пільги надавались? Сюди входили п'ятирічна відстрочка від сплати подимного податку, трирічна – на виконання земських повинностей. Згодом поселенці мали сплачувати ці та інші податки, але вони залежали не від числа податних осіб сім'ї, а величини оброблюваного наділу. При цьому кожна сім'я могла претендувати на 50 десятин. Влада зауважила складність відбування військової повинності, тому поселенці на п'ять років звільнялися від цього, а наступні три роки виконували вполовину. На шість років новоприбулі могли не надавати військовим квартири (постій), а також не вносити хліб у запасні магазини на випадок неврожаю. Влада також планувала видати по 50 руб. кожній сім'ї на дорожні витрати, а по прибуттю громадяни та однодворці могли отримати ще від 50 до 100 руб. на придбання будівельних матеріалів. Оскільки переселених стимулювали до сільськогосподарської діяльності, то ті отримували від держави невелику кількість посівного матеріалу. Розпочати переселення мали з 5 тис. сімей Подільської губернії, згодом збільшуючи їх чисельність, а також географію переселення [6, с. 153-155].

Було прописану і саму організацію переселення. Передбачалося, що влітку чисельні групи підводами будуть рушати заздалегідь визначеними маршрутами. Їх будуть супроводжувати спеціальний чиновник* з державними коштами в розмірі 500 руб на поточні витрати (про ці кошти звітував перед владою) та військові. Ночівля, фураж для худоби, надання медичних послуг та, подекуди,

* Жалування цього чиновника становило 200 руб. і по 3 руб. асигнаціями за кожен день у дорозі

харчування гарантувалися за рахунок держави, про що були відповідальні начальники губерній, через які проходив маршрут, у повітах – земські справники, а у містах – поліцмейстери та городничі.

Даніель Бовуа вказує, що «добровільність» на папері не мала нічого спільного з реальними підходами, оскільки подільський губернатор видав наказ земським справникам та місцевій поліції складати списки осіб, які не мають осілості, і визнавати їх найпершими кандидатами на переселення. Попри наполегливість начальника краю, втілити очікування у 5 тис. сімей було неможливо. Після довготривалих пошуків, призначення додаткових відповідальних за переселення (військового міністра О. І. Чернішева, київського генерал-губернатора В. В. Левашова) подільський начальник озвучив цифру в 1768 осіб. З них лише 23 сім'ї (95 осіб) були добровольцями, а решта – звинувачені у різному роді проступках. Отримавши такі дані, Микола I визнав допустимим переселення лише добровольців. Політична ситуація швидко змінювалася, в тому числі і на Кавказі, була оголошена амністія учасників повстання, що змушувало владу відкоригувати плани. Врешті, як зазначає той же Д. Бовуа, 12 серпня 1834 року лише невелика колона у кількості 76 осіб вирушила у тривалу і небезпечну мандрівку [2, с. 376].

Іншим указом, але виданим також 25 березня 1832 р., Микола I ініціював переселення не лише з Подільської губернії, а стимулював однодворців західного краю, розширюючи при цьому географію Саратовською та Оренбурзькою губерніями. Знімалася і прив'язка 5 тис., наче охочих могло бути більше. Цей указ повторював пільгові умови про сплату податків і виконання повинностей, але § 9 додатково надавалась можливість обирати земельну ділянку, якщо запропонована виявилась невідходящою для ведення господарства. Відповідальною за це була місцева казенна палата. У даному випадку не передбачалося ні військового, ні якогось іншого особливого супроводу, невеликим групам дорогу вказували визначені місцеві мешканці. Можемо припустити, що як і в попередньому випадку, охочих виявилось набагато менше, ніж очікувала держава. А верховна влада з притаманною їй завзятістю приступила до іншого способу декласації безземельної шляхти – перевірки документів про дворянське походження.

Отже, на приєднаних від Речі Посполитої територіях Російська імперія зустріла відмінну соціальну структуру населення. Найбільше верховну владу не влаштувала безземельна шляхта і те місце, яке вона займала в суспільстві. Одним із заходів, які намагалася реалізувати влада, особливо після польського Листопадового повстання, було переселення громадян і однодворців на вільні державні землі. В якості експерименту було обрано Подільську губернію. В обмін на це шляхта поступалася можливістю претендувати на дворянське походження, а отже перетворювалася на селян, яким на певний час відтермінували сплату податків та

виконання повинностей. Шляхта не пристала на таку пропозицію влади. Сумніваючись у результатах примусової депортації, влада обрала інший спосіб декласації безземельної шляхти, запроваджуючи детальну перевірку діяльності дворянських депутатських зібрань та виданих ними документів на дворянське походження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Маркевич О. Організація управління Волинською губернією наприкінці XVIII – 60-ті рр. XIX ст.: Дис. ... кан. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Інститут історії України НАН України. Київ, 2013. 218 с.
2. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793-1914) [пер. с французского Марии Крисань]. М. : Новое литературное обозрение, 2011. 1008 с.
3. Высочайше утвержденные учреждения для управления Кавказской области. 1827. Февраля 6. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). Собрание второе. СПб. : тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. II. №878. С. 107-153.
4. О переселении в губернии на казенные земли чиншевой шляхты с помещичьих земель в присоединенных от Польши губерниях. Именной [указ], данный Екатериновскому, Вознесенскому и Таврическому генерал-губернатору князю Зубову. 1796. Июня 5. ПСЗ РИ. Собрание первое. СПб. : тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. Т. XXIII. №17 469. С. 897-900.
5. Поліщук Ю. Шляхта Правобережної України як об'єкт етносоціальної політики російського царизму (кінець XVIII – середина XIX століття). Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України]. Вип. 29. 2006. С. 30-42.
6. Высочайше утвержденные правила для переселения граждан и однодворцев Западных губерний в Кавказскую область. 1832. Марта 25. ПСЗ РИ. Собрание второе. СПб. : тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1833. Т. VII. №5249. С. 153-158.
7. Высочайше утвержденные правила для переселения однодворцев Западных губерний по добровольному их желанию в другие губернии. 1832. Марта 25. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). Собрание второе. СПб. : тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1833. Т. VII. №5250. С. 158-162.